

Marija Jović, doktorant
Ravnateljica Gradske knjižnice „Don Mihovil Pavlinović“ Imotski

UDK 930.85 (497.5) „04/14“

HRVATSKA PISANA KULTURA, VIII–XVII STOLJEĆE

SAŽETAK

Najstarija hrvatska književna djela pisana su na hrvatskome i latinskome jeziku. Rabila su se tri pisma: latinica, glagoljica i hrvatska ćirilica. Najstariji primjeri hrvatske književnosti sežu daleko u 9. i 11. stoljeće. Bašćanska ploča ispisana je glagoljicom i smatra se najstarijim dokumentom ispisanom na hrvatskome jeziku. Na Bašćanskoj ploči opat Držiha se zahvaljuje kralju Dmitru Zvonimiru na danoj zemlji za gradnju crkve. Povaljska listina je najraniji spomenik ispisana na ćirilici, datira iz 12. stoljeća, a potječe s otoka Brača. Ispisana je na arhaičnome čakavskome narječju. Statut grada Vrbnika, Vinodolski zakonik i Statut grada Kastva opisuju obalne gradove kao administrativna središta. U djelu donosimo kritički osvrt te pregled pisane kulture u srednjem vijeku.

Ključne riječi: *Bašćanska ploča, Povaljska listina, Statut grada Vrbnika, hrvatska pismenost, brevijar, misal.*

UVOD

Hrvatska pisana kultura jedan je od važnijih dijelova ukupne hrvatske kulture. Ona obuhvaća djela koja su različita po načinu pisanog izražavanja: natpise na kamenim spomenicima, grafite na graditeljskim objektima, rukopisna djela, tiskane knjige, elektronske knjige ...

Među djelima pisane kulture mogu se uočiti djela različita po pripadnosti književnim vrstama, odnosno vrstama drugih stručnih područja, kao što su: pjesme, pripovijetke, romani, drame, odnosno misali, brevijari, evanđelistari, molitvenici, rječnici, gramatike, enciklopedije, leksikoni, priručnici, zbornici, statuti ...

U radu smo pokušali u najkraćim crtama prikazati pregled hrvatske pismenosti od srednjeg vijeka, hrvatsku srednjeovjekovnu književnost obuhvativši tri pisma; glagoljicu, ćirilicu i latinicu.

Posebni pak naglasak donijeli smo u poglavlju 2 osvrnuvši se na početke tiskarstva u Hrvatskoj i inkunabule koji su neodvojivi dio hrvatske pismenosti i kulture.

SREDNJI VIJEK

Već u ranom razdoblju hrvatske povijesti zabilježena su na kamenim spomenicima i pergameni imena hrvatskih vladara: Trpimira, Mutimira, Branimira i drugih knezova. U *Čedadskom evanđelistaru* (Cividale del Friuli, Italija, V./VI. st.) zabilježena su u IX. st. imena hodočasnika – hrvatskih knezova i njihove pratnje: Bribina, Terpimer, Petrus, Dragovid, Presila te imena kneza Branimira i njegove žene Marijoze. Na dvoru kneza Trpimira boravio je i prognanik – benediktinac Gottschalk i o tome dao važno svjedočanstvo (*Svjedočanstvo opata Gottschalka o Trpimirovoj vojni*, IX. st.). Važan natpis s prekrasno uklesanim slovima iz Muća Gornjeg, datiran je i spominje kneza Branimira i godinu 888. U drugom natpisu s imenom kneza Branimira (Šopota kod Benkovca, IX. st.) zapisano je i ime njegova naroda: »*Branimero comes dux Cruatorum cogitavit.*«

Tako je pismom određen kulturološki položaj onovremene Hrvatske: politički i crkveno-upravno ona pripada zapadnom – rimskom kršćanstvu, koje je označeno latinskim jezikom u bogoslužju i latinskim pismom u upravi i crkvenim poslovima. Iz dvaju tamnih stoljeća, VII i VIII, došli su do nas tek neznatni tragovi latinske pismenosti u gradovima carske Dalmacije. Oni su ipak dovoljni da nedvojbeno dokažu njezino postojanje i da pruže bar nekakav uvid u njezinu narav i u književne vrste koje su u njoj bile zastupljne.²⁹

Uz to, hrvatska kultura prima plodne poticaje i tekstove i od Istočne crkve, a oznaka toga je ćiriličko pismo.

Latinskim pismom (latinicom) u ranom razdoblju hrvatske pisane kulture, osim kneževskih i kraljevskih isprava te papinskih pisama, zapisana su imena hrvatskih knezova na oltarnim pregradama (septumima) i nadvratnicima. „Nesačuvani počeci latiničke pismenosti u Hrvata najvjerojatnije sežu u tamno povijesno razdoblje njihova prvog sustavnog pokrštavanja u okviru Franačkog carstva i Akvilejske patrijaršije, čak u VIII. Stoljeću.“³⁰ Iz toga je ranog razdoblja i jedinstveni spomenik pripadnosti Hrvata kršćanstvu. – *Višeslavova krstionica* (VIII/IX st.). Neke oltarne ploče imale su glagoljički natpis, kao *Bašćanska ploča* (XI/XII st.), kamena darovnica kralja Zvonimira iz Jurandvora, koja nije samo dragi kamen hrvatskoga

jezika, nego i ugaoni kamen hrvatske književnosti u kojem je prvi put zapisano ime hrvatskoga kralja Zvonimira hrvatskim jezikom.

Među dragocjenim kodeksima, koji se vezuju za to razdoblje, nalazi se *Radonova Biblija* (VIII/IX), koja je vjerojatno pripadala prvom zagrebačkom biskupu Duchu, koji je u XII st. nad latinskim tekstom unosio slavenske (hrvatske) riječi – *glose* kao pomoć za svoje propovijedi puku.

Najstariji sačuvani latinički tekstovi pisani hrvatskim jezikom potječu iz sredine XIV stoljeća, i to su *Šibenska molitva* i *Red i zakon*. Krajem XIV stoljeća na zadarskom su području napisana *Žića svetih otaca*, prijevod popularnih latinskih *Verba seniorum*. Iz toga je stoljeća sačuvan *Koručulanski lekcionar* (obred blagoslova vode na blagdan Vodokršća). Za njim slijedi *Zadarski lekcionar*, a u Dubrovniku je u to doba sastavljen iluminirani molitvenik za redovnice, danas poznat pod imenom *Prvi vatikanski hrvatski molitvenik*. Tekst je prepisan sa starijega, čakavsko-ikavskoga predloška.

Tri pisma: glagoljica, ćirilica i latinica

Što se grafije tiče, hrvatska je srednjovjekovna književnost i cjelokupna pisana kultura tropismena: sačuvane glagoljičke tekstove imamo iz XI stoljeća,³¹ ćiriličke iz XII, a latiničke iz XIV stoljeća.

Pored zanimljivosti same pojave (što nije i jedinstven slučaj) paleografskog oblika slova-beneventansko z-u epigrafici-valja posebno istaknuti činjenicu da je ovim znakom upozoreno na razmišljanje dalmatinskih latinskih skriptora, i to podjednako i autora isprava i sastavljača predložaka epigrafskih tekstova, u istom razdoblju (XI stoljeće), o problemu odnosa jezika i grafije:[...]³²

Povijesni nam dokumenti svjedoče da se glagoljicom pisalo i u IX stoljeću, ali nam se tekstovi nisu sačuvali. Na hrvatskom tlu glagoljica je poprimila uglate oblike pa se naziva uglatom, za razliku od oble koju zovemo bugarsko-makedonskom. Udio glagoljice u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti je velik i važan: ne samo da se tim pismom piše kroz cijeli srednji vijek, ne samo da su tekstovi pisani glagoljicom najbrojniji i najopsežniji, nego se i za velik broj hrvatskim jezikom pisanih bosaničnih i latiničnih tekstova može pokazati da su prepisivani iz starijih glagoljičnih matica.

„Ostajući otvorena ćirilometodskoj tradiciji, hrvatska se književnost sve više otvara Zapadu, no-ne samo kao primatelj nego kao i posrednik zapadnih tema prema slavenskom Istoku.“³³

Ćirilicom se hrvatski jezik bilježi od XII stoljeća. Hrvatska ćirilica nazivala se različito: *arvacko pismo* i *poljičica*, a u XIX st. *bosančica* i *bosanica*.

U Urachu su se okupili protestantski djelatnici i pisci iz Hrvatske i Slovenije i tu su u svega tri-četiri godine (1561-1564.) tiskali 26 knjiga. Radili su užurbano i s velikim oduševljenjem, nastojeći svojom novom doktrinom djelovati na obnovi crkve i vjere ne samo u hrvatskom, nego i u svim južnoslavenskim zemljama koje su se našle na udaru Turaka. Knjige su tiskali na sva tri pisma-glagoljicom, latinicom i ćirilicom-želeći i na taj način pokazati svoje široke namjere.³⁴

Njome su pisani tekstovi u mnogim hrvatskim krajevima, posebice u Bosni, u Poljicama (zaleđe Splita) i u Dubrovniku. Bosančica se počinje oblikovati u XII i XIII stoljeću na kamenim spomenicima, ali i na drugim materijalima, za liturgijske i druge potrebe bosanskih krstjana te za potrebe bosanske i hrvatske diplomatike. Od XV do XVIII stoljeća to se pismo jako proširilo, a bosanski su ga franjevci upotrebljavali u rukopisima i u tiskanim djelima. njome bilježili i latinski i hrvatski, a naravno još više u tome što su iza nje stali oni koji su imali stvarnu moć u Europi.

Hrvatska srednjovjekovna književnost

Ako smo kao početak hrvatskoga književnog srednjovjekovlja označili prve glagoljične tekstove iz XI stoljeća, završetkom bismo mogli imenovati 1508. godinu, kada prestaje s radom senjska glagoljička tiskara. U prvom i drugom desetljeću XVI stoljeća srednjovjekovna književnost supostoji s renesansnom, ali i u kasnijim vremenima mogu se naći djela stvarana po načelima srednjovjekovne poetike.

Hrvatski srednjovjekovni pisci nisu prepisivali i prevodili samo *liturgijske* i *biblijske* tekstove. Istina je da ti tekstovi prevladavaju, ali nipošto nisu jedini.

Drugu veliku skupinu tekstova čine oni »u kojima je dominantni element prozne strukture fabula, priča ...«³⁵ Kadšto su ti tekstovi napisani s prvotnom namjerom da zabilježe povijesni događaj, ali je estetska funkcija jezika u njima prevladala *Muka svete Margarite* te prikazanja s eshatološkim motivima, npr. *Govorenje svetoga Bernarda*.

POČECI TISKARSTVA I HRVATSKE INKUNABULE

Hrvati su dali velik prinos tiskarstvu na samom njegovu početku i u tadašnjoj Europi su priznati majstori novoga umijeća: tiskaju latinskim jezikom i latiničnim slovima svoja i tuđa djela, ali i na hrvatskom jeziku i glagoljici: glagoljaši su otisnuli šest inkunabula. Uz to Hrvati imaju i tri latinične inkunabule. Evo pregleda hrvatskih inkunabula:

Glagoljične

Misal po zakonu rimskoga dvora, 1483, mjesto tiska nepoznato, sačuvano 11 potpunih ili gotovo potpunih primjeraka.

Brevijar po zakonu rimskoga dvora,³⁶ 1491, Kosinj, sačuvan jedan potpun primjerak.

Ispovid, 1492, mjesto tiska nepoznato, nije sačuvan ni jedan primjerak.

Baromićev brevijar, 1493, Mleci, sačuvano pet primjeraka, jedan potpun.

Senjski misal, 1494, Senj, sačuvan jedan potpuni i dva nepotpuna primjerka.

Spovid općena, 1496, Senj, sačuvan samo jedan potpuni primjerak

Latinične

Molitvenik, 1490, mjesto tiska nepoznato, sačuvan samo jedan primjerak.

Oficij, 1490, mjesto tiska nepoznato, sačuvan samo jedan primjerak.

Lekcionar Bernardina Splićanina, 1495, Mleci, sačuvana dva potpuna primjerka.

Ime se može se naći na stranicama dviju senjskih inkunabula – *Misala* (1494.) i *Spovida općena* (1496.)³⁷

Hrvatske glagoljičke knjige u svjetskim knjižnicama i muzejima

Hrvatski glagoljični tekstovi privlačili su inozemne ljubitelje knjige neobičnim pismom i ljepotom te su oni tijekom stoljeća nastojali doći u posjed koje hrvatske knjige pisane ili tiskane glagoljicom. Nastojali su to i pojedinci i knjižnice, one vrlo znamenite i one koje su to htjele postati.

Ako vas put dovede u New York, tada nemojte propustiti posjetiti The Pierpont Morgan Library, najvažniju knjižnicu u tome gradu. U njoj ćete naći krasan hrvatskoglagojski misal pisan oko 1400 - 1410, poznat kao The New York Missal (Njujorški misal). Henrik Birnbaum, nedavno preminuli profesor na znamenitom sveučilištu UCLA (Los Angeles) pretpostavlja da je knjiga pisana ili u okolini Zadra, ili na ličko-krbavskom području.³⁸

Danas se zna za više od 60 knjižnica i muzeja u inozemstvu koje posjeduju neke hrvatske glagoljičke knjige i nerijetko se njima ponose kao osobitim vrijednostima svojega fonda.

Hrvatski glagoljički tekstovi

Nalaze se i u ovim gradovima: Princeton,

sveučilišna knjižnica u Princetonu, SAD, posjeduje jedan list prekrasnog II vrbničkog misala iz XV stoljeća. Taj list, pisan nešto prije "otkrića" Amerike, jedini je koji nedostaje u misalu, isječen vjerojatno koncem XIX ili početkom XX st. Pronašao ga je James O'Brien godine 1970. u samoj knjižnici.³⁹

ZAVRŠNI KOMENTAR

U srednjovjekovnoj književnosti nije moguće strogo jednoznačno lučiti vrste i žanrove jer je kriterij razlikovanja drukčiji od onoga normiranoga u ranom novovjekovlju. Pri pokušaju žanrovske klasifikacije u obzir valja uzeti ne samo oblikovne, već i tematske, pa čak i neke izvanknjiževne determinante. Svaka će podjela biti uvjetna, jer među srednjovjekovnim žanrovima postoje sličnosti, čak i preklapanja. Dvije velike kategorije u koje je moguće svrstati hrvatske prozne tekstove jesu, s jedne strane, pripovjedna proza u kojoj kao dominantni kompozicijsko-strukturni čimbenik funkcioniraju pripovijedanje, fabula i siže, te moralno-poučna ili refleksivna proza, u kojoj prevladavaju refleksija, uvjeravanje, komentar i opis.

Do posljednjih desetljeća XV stoljeća, kada je počelo novo razdoblje, hrvatska je srednjovjekovna književnost dosegla punu zrelost. Sama djela, zbornici i zapisi, kao i prepisivači i minijaturisti, tiskare u Senju, Kosinju i Rijeci svjedoče o usponu i cvatu. Pjesme, dijaloški stihovi, prikazanja, u vrhu su te književnosti.

LITERATURA

- Eduard Hercigonja,(1997): *Glagoljaštvo i glagolizam*, AGM, Zagreb
- Alojz JEMBRIH, (2008):*Pogovor uz pretisak ćirilčkoga novoga testamanta [1563.]*, Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“, Zagreb
- Radoslav KATIČIĆ,(1997): *Jezik i pismenost*, AGM, Zagreb
- Pavao KERO, (2008):*Popis glagoljskih kodeksa zadarske nadbiskupije*, Stalna izložba crkvene nadbiskupije, Zadar
- Dragica MALIĆ,(2008): *Latinički tekstovi hrvatskoga srednjovjekovlja na narodnom jeziku*, Školska knjiga, Zagreb

- Anica NAZOR, (2008): *Knjiga o hrvatskoj glagoljici „Ja slovo znajući govorim...“*, Erasmus, Zagreb
- Frane PARO, *Glagoljski font „Brevijar“*, Katunar, računalna obrada.

Časopisi

- „Hrvatska i Europa - kultura znanost i umjetnost, svezak I srednji vijek, rano doba hrvatske kulture. Ocjene i prikazi“, *Slovo, Zagreb, 2002-2003, br. 5-53.*

Internet

- *Hrvatska glagoljica u SAD-u* (14. 6. 2011). Zagreb, Hrvatsko slovo, broj 406. Postavljeno, petak 31. siječnja 2003. s Web-sajta: <http://www.filg.uj.edu.pl>.

Novine

- Dunja FALIŠEVAC, „Kulturni procesi na ‘ugaru antičkoga tla‘“, *Glas koncila*, Zagreb, god. 2005, br. 40, str. 25.
(2003, 31. siječanj) Hr. slovo...Hrvatska glagoljica u SAD-u.

Bibliografske jedinice

¹ Radoslav KATIČIĆ, *Jezik i pismenost*, AGM, Zagreb, 1997, str.339-340.

² Dragica MALIĆ, *Latinički tekstovi hrvatskoga srednjovjekovlja na narodnom jeziku*, Školska knjiga, Zagreb, 2008.str. 299.

³ Sačuvane i tiskane dokumente na glagoljici sadrži knjiga; Pavao KERO, *Popis glagoljskih kodeksa zadarske nadbiskupije*, Stalna izložba crkvene nadbiskupije, Zadar, 2008, Vidi i u Anica NAZOR (2008): *Knjiga o hrvatskoj glagoljici „Ja slovo znajući govorim...“*, Erasmus, Zagreb

⁴ Eduard Hercigonja, (1997): *Glagoljaštvo i glagolizam*, AGM, Zagreb, str. 372.

⁵ „Hrvatska i Europa - kultura znanost i umjetnost, svezak I srednji vijek, rano doba hrvatske kulture. Ocjene i prikazi“, *Slovo, Zagreb, 2002 - 2003.*, br. 51 - 53., str. 149.

⁶ Alojz JEMBRIH, (2008): *Pogovor uz pretisak ćirilčkoga novoga testamenta [1563]*, Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“, Zagreb, str. 15.

⁷ Dunja FALIŠEVAC, (2005): „Kulturni procesi na ‘ugaru antičkoga tla‘“, *Glas koncila*, Zagreb, br. 40, str. 25.

⁸ Komplet velikih i malih slova, brojeva, ligatura i drugih znakova glagoljskoga fonta nazvanog Glagoljica Breviar svojevrsan je homage Blažu Baromiću - utemeljitelju prve hrvatske glagoljske tiskare (Senj, 1494). Malobrojni su i šturi povijesni izvori u kojima nalazimo ime Blaža Baromića. Većinu biografskih činjenica doznajemo od njega samoga - u završnim formulama (kolofonima) njegovih izdanja. Tako saznajemo da je rođen u Vrbniku, da je 1460.g. po narudžbi popa Mavra počeo pisati brevijar (od 1981. g. čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu), da je mladu misu služio 1471. g. da nakon 1480. g.postaje kanonikom senjskog kaptola, te da ga senjski biskup Andrija iz Modene 1493. g. godine šalje u Veneciju da pripremi za tisak novi brevijar i nauči sve o umjetnosti tiskarstva. Vidi u Frane PARO, *Glagoljski font „Brevijar“*, Katunar, računalna obrada.

⁹ Usp., isto. Vidi i u , nav. dj. A. NAZOR, *Knjiga...*str. 44.

¹⁰ *Hrvatska glagoljica u SAD-u* (14. 6.2011), Zagreb, Hrvatsko slovo, broj 406. Postavljeno, petak 31. siječnja 2003. s Web-sajta: <http://www.filg.uj.edu.pl>.

¹¹ (2003, 31. siječanj) Hr. slovo...Hrvatska glagoljica u SAD-u.

CROATIAN WRITTEN CULTURE, VIII-XVII. CENTURY

ABSTRACT

The oldest Croatian literary works were written in Croatian and Latin languages. Rabia are three scripts: Latin, Glagolitic and Croatian Cyrillic. The oldest examples of Croatian literature back away in the 9th and 11 century. Baska Tablet is written in the Glagolitic script and considered the oldest document printed in the Croatian language. On the Baska tablet Abbot Držiha thanks Dmitri King Zvonimir in a given country to build the church. Povaljska listina the earliest monument inscribed on ćirilici, dates from the 12th century, and originated from the island of Brac. Printed on arhaičnome Chakavian dialect. Statute of Vrbnik Vinodolski Code and the Statute of Kastva describe coastal towns as administrative centers. The work we present a critical review and a review of written culture in the Middle Ages.

Keywords: *Baska Tablet, Povaljska Charter, the Statute of the Vrbnik, Croatian literacy, breviary, missal.*